

Takács Ferenc:

A Brăilai Nagyszigeten (Szatmárnémeti, előadás)

Páskándi Gézával 1962 tavaszán ismerkedtem meg a Brăilai Nagyszigeten lévő grădinai lágerben. 1960-ban tartóztattak le, 14 hónapot ültem a Securitate fogdájában, majd a nagyváradi és a jilavai börtönben való átmeneti „tartózkodás” után érkeztem meg a Duna melletti munkatáborba.

A dobrudzsai felföldbe ütköző Duna északra kanyarodik, majd Brăila alatt kétszer is kettészakadva és egyesülve két hatalmas hurkot képez. A felső hurok által határolt területet, az északit, a román térképeken Balta Brăilei vagy Insula Mare a Brăilei - Brăilai Nagysziget néven jelölik. Az északi hurok jobboldali Duna-ága egy kis szigetet ölel körül. A nevében, bár több mint két évet töltöttem ott, nem vagyok biztos. Talán Ostrovnak hívták. Rabtársaimtól hallottam, hogy a kis szigetet a „szocializmus építése” előtt tavaszonként általában elöntötte a Duna. A szigetre a Belügyminisztérium az ötvenes évek elején (talán éppen 1950-ben) tette rá a kezét. Ettől kezdve a kis sziget, akárcsak az egész ország, „jelentős fejlődésnek” indult.

A romániai kommunista gulag két jól elhatárolható időszakra tagolódik. A két periódus közötti határt a magyar 1956-os forradalom képezi. Az említett sziget mindkét időszakban szerepet játszott.

Az első periódusra az „osztályharc” volt a jellemző. Az „osztályellenségeknek” nyilvánítottakat egy 1955-ig érvényben lévő törvény, a „közigazgatási törvény” alapján minden vizsgálat, bírósági ítélet nélkül hurcolták el. Többnyire a Duna-csatornához, de jutott belőlük a szigetre is. A Itt uszályokban szállásolták el őket. Régebbi magyar raboktól tudtam meg, hogy az egyik börtön-uszályt, amely a büszke Gironde nevet viselte, Budapesten gyártották, talán még a XIX. század végén.

A szigeten az első periódus volt a rettenetesebb. A rabok csákánnyal, ásóval, lapáttal, talicskával indultak „harcba”, hogy „leigázzák a természetet”. Gátat emeltek a sziget szélein, hatalmas körgátat, hogy dacoljon a Duna áradásaival. Egy-egy rabnak, az „anyag” minőségétől függően, 3-4 köbméter földet (a normát állandóan változtatták) kellett „megmozgatnia” - kiásnia, talicskába raknia, és a gát oldalán lefektetett deszkapallókon a töltésre felhordania. Közben ásó- és lapátnyéllel, valamint minden egyéb kézbe kerülő eszközzel ütötték-verték őket az örök és a brigádosoknak kinevezett közjogi bűnözők. Ellátásuk nyomorúságos volt, nemigen jobb, mint a német haláltáborok lakóinak. Az éhség iszonyatos dolgokra készítette őket. Megettek mindent, ami a kezükbe került: békát, kígyót, férgeket - nyersen. Víz, hál' Istennek, volt elég, a Duna vizét itták minden fertőtlenítés nélkül. A legyengülés és a különböző betegségek következtében nagyon sokan elpusztultak. Számukat sohasem fogjuk megtudni.

Mesélték, hogy az egyik évben, talán 1953-ban, különösen nagy volt a Duna és attól lehetett tartani, hogy elhordja a még befejezetlen gátat. A lágerparancsnok szakadó esőben hajtotta ki az embereket a töltésre, majd egy részüket élő láncként az áradatba kényszerítette, hogy megtörjék a hullámokat, míg a többiek a gátat erősítették. Nekem úgy mesélték, hogy sokan belefúlladtak akkor a vízbe.

1955-ben a rendszer képmutató pereket rendezett, amelyek során halálra ítélték a brigádosoknak kinevezett közjogi bűnözőket. Velük együtt, szemfényvesztésből, néhány

belügyes tisztet és altisztet is elítéltek. Na nem halálra, csak börtönbüntetésre. Köztük volt a grādinai láger akkori parancsnoka is. Pár év múlva kegyelmet kapott. Mikor én odakerültem, ő volt a grādinai belügyi kacsatenyésztő-farm „civil” státusban lévő - igazgatója. A perekkel egyidejűleg javítottak a politikai foglyok ellátásán is, az ítélet nélkül elhurcolt embereket szabadon engedték.

Az 1956-os forradalom után megváltozott a politikai foglyok összetétele. Az „osztályellenségekről”, az „ellenséges elemekre” tevődött át a hangsúly, akiket immár „törvényesen” elítéltek, az „összeesküvőkre”, az „ellenforradalmi szervezkedőkre”, a „szabotőrökre”, a tiltott határátlépőkre és mindazokra, akik ezeket a „bűncselekményeket” nem követték el ugyan, de kísérleteztek elkövetésükkel, illetve szándékukban állt ezeket elkövetni, s ezt a szándékot töredelmesen bevallották kihallgatóiknak, miután azok leghatékonyabb munkaeszközüket, a gumibotot ellenük bevetették. A szorgalmas gumibotozók azonban nem elégedtek meg a vallomásokkal. Mivel a „kihallgatottak” fölött a hadbíróóság ítélkezett, tanúvallomásokra is szükség volt. A tanúkat részint a rendszer iránti lojalitás, részint a verbális fenyegetés és a gumibot készítették tanúvallomásaik megtételére. A nem egészen lojális „tanú” helyzete kényes volt. Ha túlságosan sokat „makacskodott” (nem volt hajlandó hazudni), vagy valamiért nem tetszett a kihallgatóknak, változott a státusza, „fel nem jelentővé” minősítették és mint ilyet, őt is elítélték. Az elítéltekkel szemben ismét a „kemény kéz” módszerét, az éheztetést és a verést alkalmazták.

A hatvanas évek elején ismét javulni kezdtek a börtön-, illetve lágerviszonyok. A munkatáborokban megszüntették az átmeneti szállásokat, rendes barakkokat építettek. A kis sziget mindkét végén egyet-egyed. Az északi végén lévő Grādinának, a déli fekvésűt Salciának nevezték el.

1962-ben Salcián vasgárdistákat őriztek, Grādinán vegyes társaságot, az előzőleg felsorolt kategóriákba tartozókat.

A grādinai láger vagy 50-100 méterre esett a Duna egyik ágától. Egy út vezetett a Duna-ágtól a sziget belseje felé, két oldalt kanadai nyárfáktól szegélyezve. Erre az útra nyílt a szögesdróttal bekerített, nagyjából négyzet alakú láger kapuja. A barakkok (mikor odaérkeztem 4 volt, később egyet lebontottak) a láger szélein helyezkedtek el, középen volt az állandóan szabadon tartott Appellplatz. Románul nem volt neve, vagy legalább is nem emlékszem rá, hál' Istennek magyarul sem tudnám megnevezni. Gyülekezőtér, számbavételi tér? A három két részből álló nagyobbik barakkban átlagosan 400-400 rabot helyeztek el.

A kapuépület téglából épült, itt volt a lágerparancsnok, a párttitkár-örmester irodája, a szolgálatos börtönőrök szobája stb. Maga a kaputér hatalmas volt, két kapu zárta a külvilág, illetve a láger felé. A kaputérben számolták meg a foglyokat ki- és bemenetelkor, itt emelték ki a büntetendőket, a „hivatalos” verések színhelye is itt volt. Befelé haladva balfelől egy kisebb épület csatlakozott derékszőgben a főépülethez. Ez volt az „izolátor” - a büntetést, elkülönítést szolgáló zárkák épülete. A lágeren belül helyezkedett el a gyengélkedő (infermerie), a konyha, a fürdő (mindkettő szögesdróttal külön is elkerítve a láger többi részétől) és a „kultúrház” (ilyen is volt!) épülete is.

1962-ben Grādinán már nem verték a rabokat, csak néha-néha, „a kivétel erősíti a szabályt” alapon. Számunk 1962 és 1964 között 1300 és 700 között mozgott. Eleinte rendkívüli zsúfoltság volt, hárman is feküdtünk két ágyon, később megritkultunk, mivel egyeseket elvittek, illetve szabad lábra helyeztek. Meg kell jegyezni: állandóan vita tárgya volt közöttünk, hogy mi történt azokkal, akiket kivettek közülünk. Egyesek úgy vélték, hogy kiszabadultak, mások arra esküdtek, hogy más helyre szállították el őket. Mint később kiderült, mindkét tábornak igaza volt - kit elengedtek, kit más lágerbe vagy börtönbe szállítottak. A lágerben létezett egyféle „kontinuitás” is (e miatt ismerhettük meg a gulag,

illetve a sziget történetét), az itteniek között a legrégebbi rab a vasgárdista-vezér Horia Sima hajdani sofőrje volt, aki 1941 óta ült egyhuzamban. Ma sem tudom, miért tették közénk.

A lágert természetesen a filmekből ismert befelé görbülő betonoszlopokra feszített szögesdrót kerítés vette körül. A szögesdrótot nem lehetett megközelíteni. Előtte volt a „zóna”: egy 2-3 méter széles sáv, egy szál szögesdróttal elhatárolva. Földbe tűzött táblák hirdették: a sáv átlépésekor az őrség felszólítás nélkül tüzet nyit – „împuşcare fără somație!” A láger négy sarkán őrtornyok álltak, az őrtornyokban lágerre irányított gépfegyverek, fényszórók. Két őrtorony között félúton egy-egy géppisztolyos katona, arccal a láger felé. Mellette oszlop, az oszlopon egy acél korong. Az őrtornyokon is. Éjszaka, rossz idő esetén nappal is, a katonáknak negyedóránként - sorban, egymás után - kellett jelezniük a korong kongatásával, hogy nem alszanak, nem ütötték le őket stb. A kapu melletti őrtoronyban kezdték a kongatást. Mikor hóvihár volt, megtöbbszörözték az őrséget: minden 2-3 méteren egy-egy katona kínlódott az ítéletidőben, úgy gubbasztottak egymás mellett, mint verebek a villanydróton.

Az őrséget szekus sorkatonák látták el. Nekik tilos volt megszólítani bennünket. Ők vették körül felállított gépfegyverekkel a munkahelyeket is. Ha véleményük szerint túlságosan megközelítettük őket, fütyüléssel jelezték. Egyébként grădinai fogságom idején egyetlen egy esetben sem kellett az őrségnek foglyokra lőnie.

A magyar rabok többségével már az odaérkezésem utáni első hetekben megismerkedtem. Közülük három keltette fel különösen az érdeklődésemet: Lakó Elemér nyelvész, Antal Sándor református pap és Páskándi Géza. Húszéves „pályakezdőként” sokat tanulhattam tőlük és a lehetőséget igyekeztem is kihasználni. Lakó a nyelvtudományba vezetett be, a rendkívülien olvasott Antal, aki Debrecenben végezte a teológiát, Magyarország 1945 utáni történetével ismertetett meg, a demokrácia-kísérlettel, a „szalámizás” taktikájával (addig semmit nem tudtam az 1945-1948 közötti eseményekről), Páskándi pedig irodalmi műveltségemet gyarapította.

Nem volt túlságosan barátkozó természetű. Rendkívülien udvarias volt mindenkire, de mindenkivel szemben fenntartott bizonyos távolságot. Magányos ember maradt a lágerbeli zsúfoltságban is. Sokat sétált a lágerudvaron vagy az ágyak között, ilyenkor senki sem zavarta, tudtuk, hogy „dolgozik”. Időnként néhányunknak el-elmondta egy-egy versét. Azt hiszem, hogy börtönbeli verseinek nagy része elveszett. Úgy gondolom, hogy szabadulása után nem volt ideje leírni őket, mással kellett foglalkoznia, idővel aztán kihullhattak az emlékezetéből. Az én emlékezetem is csak néhány szókapcsolatot őrzött meg a verseiből, olyanokat, amelyek valamilyen jellegzetes helyzethez kapcsolódtak.

Nemrégiben beszéltem valakivel, aki együtt volt Grădinán velünk. Meglepett, mikor úgy emlékezett Páskándira vissza, mint aki „elegánsan” öltözködött. A lágerben is sokan adtak magukra, sőt még bizonyos „divatnak” is hódoltak. Például a levesben ritkán talált zsiradékot bakancsuk bekenésére áldozták, vagy kendőt kötöttek a nyakukba. Páskándi azonban nem tartozott közéjük. Minden grădinai magyar ismerte azt a történetet róla, mikor az egyik „ágyszomszédja” (talán Léta Áron unitárius lelkész) a takarodó után egyik bakancsát alattomban kipucolta, a másikat pedig sárosan hagyta. Reggel lesték, hogy mit fog Géza tenni ebben a „felemás” helyzetben. Mikor Páskándi reggel felkelt, a sáros bakancsát azonnal megtalálta, a párját azonban nem. Kereste, kereste, aztán felfogta, mi történt. Megfogta a kipucolt félbakancsot, kivitte a barakk elé, megmártotta a sárban és úgy húzta fel. Megoldotta a kérdést.

Ennek ellenére a barátomnak igaza van. Páskándi Géza valóban elegáns ember volt a lágerben is. A tartása volt elegáns. A 'nem a ruha teszi az embert' mondás igazsága az ő esetében „az ember teszi a ruhát” evidenciájában vált nyomatékosabbá.

Elegáns volt a tartása és elegáns volt a gondolkodása. Ezt számtalan alkalommal megállapíthattam.

Szokás volt a lágerben, hogy egyesek vasárnaponként vagy a téli pihenők idején előadásokat tartottak. No nem a kultúrházban. Az előadó félrehúzódott a „közönséggel” (5-6 emberrel) az udvar vagy a barakk valamelyik zugába. Nem volt ez veszélytelen vállalkozás, hiszen akár „összeesküvéssel” is megvádolhatták volna a résztvevőket. Páskándinak két előadására emlékszem: az egyik a nőkről való felfogás változásáról szólt, a világirodalom tükrében, a másik Marcel Proustról. Főleg az utóbbi maradt meg bennem, hiszen a „belső idő” fogalmával gyakorlatilag már alaposan megismerkedtem a cellákban magányosan eltöltött hónapok során, az elmélet ezt az életérzést még jobban megvilágította, filozófiai keretbe ágyazta. Ugyancsak ennek az előadásnak a során ismerkedtem meg a szabad gondolattársításnak, az asszociációnak – mint alkotási módszernek - a fogalmával. Páskándi honosított meg a lágerben egyféle érdekes intellektuális társasjátékot, amit ő „asszociációs játék”-nak nevezett. A játékvezető - a legtöbb esetben Páskándi – mondott egy-egy szót, amelyre a játékos partnernek azonnal, gondolkodás nélkül egy másik szóval kellett reagálnia. Utána a játékvezető megpróbált a partner jelleméről vagy életének, leginkább gyermekkorának bizonyos mozzanatairól valamit megállapítani. Páskándi a játék közben is sziporkázott. Soha életemben nem talákoztam még olyan emberrel, aki elegánsabban, szellemesebben rögtönzött volna, vagy akinek gyorsabban váltott volna az esze.

Mindig valami csendes szomorúság sugárzott belőle, amely csak akkor oldódott le az arcáról, ha a nőkről beszélt, a Nőkről, úgy általában, „a világirodalom tükrében” vagy Proust „bimbózó” kamaszlányairól. Konkrétan nagyon ritkán. Egyszer kivitték a kacsafarmra dolgozni és mikor visszajött valósággal ragyogva mesélte, hogy többször és hosszasan szemezett Zoéval. Zoe zootechnikus volt, a kacsafarm civil alkalmazottja, akiről Páskándi már a szemezés előtt is megállapította bizonyos jelek alapján, hogy „igazi” nő. Ha jól emlékszem, Zoe alakja feltűnik a Weizskopf úr, hány óra című írásában is.

Talán engem is a nők vittek közelebb hozzá. Bukarestben tartóztattak le, ahol egy olyan kollégiumban laktam, ahol az első emeleten lányok, a másodikon pedig fiúk laktak. A földszintet közösen használtuk. A kollégium eléggé szabados (csak akkor számított annak, ma márerkölcösnek neveznék) szerelmi életéről számoltam be neki, Doináról, akit minden reggel taxival hoztak be a kollégiumba, Toriról (Victoria), aki félmeztelenül feküdt ki szellőzni az ablakba, a magyar Juciról, aki ... és így tovább. Nagyon élvezte a lányokról szóló apró történeteket, de amikor a magam ügyeiről nem voltam hajlandó beszélni (túlságosan fájó kérdés volt ez akkor számomra), tréfásan álszentnek nevezett. Gondolom, azért is kedvelt, mert én vittem neki az első letartóztatása utáni „irodalmi” híreket. Én számoltam be neki arról, hogyan támadták le Szabó Gyulát 1959 elején a Gondos atyafiság II. kötetének megjelenése után. Én 1958 eleje óta általában olvastam az Utunk című heti- és a Korunk című havilapot, de a „botrány” főszereplőiről, Földes Lászlóról, Sütő Andrásról, Hajdu Győzőről szinte semmit sem tudtam. Ő mindegyiket ismerte személyesen, a kommentárját azonban egyetlen szóval fejezte ki: „szegények”. Emlékszem, Szabó Gyuláról sokat és nagy szeretettel beszélt.

Többnyire én kerestem fel őt a maródiak barakkjában. Ebben a barakkban gyűjtötték össze azokat, akik túlságosan öregek voltak, és azokat is, akik nem tudtak, vagy nemigen akartak dolgozni. Ő az utóbbiak közé tartozott. Ebben az időben azok, akik kiváltak a

munkában, már szinte minden hónapban kaptak egy levelezőlapot, amelyben élelmiszer-csomagot és 400 darab cigarettát kérhettek az otthoniaktól. A maródiak nem bővelkedtek csomagokban és ez különösen a dohányosoknak okozott gondot. Páskándi erősen dohányzott, de - azt hiszem- csak ritkán maradt cigaretta nélkül. Mindig akadtak olyanok, akik nyíltan vagy titokban cigarettát adtak a cigarettázóknak. Magam is találtam, kétszer, cigarettát a párnám alatt. Páskándit - tartózkodó modora ellenére - sokan szerették. A lágerben „ő” volt „a” költő.

Sohasem panaszkodott, nem gyűlölt senkit, rabtartóinkat sem. Akkor is csak a megalázottság miatti keserűség szólt belőle, mikor egy alkalommal elmesélte, hogyan verték meg a kapu alatt, talán 1960-ban, mivel nem tudta teljesíteni a normát. Arccal lefelé kötözték egy padra, meztelen hátsójára vizes lepedőt terítettek és a felcser-őrmester felügyelete mellett egy másik őrmester botozta.

Haragudni is csak egyszer láttam. Két fiú meg akart szökni a lágerből. Az egyik magyar volt, a másik román. A magyar szatmárnémeti volt, mozigépész, talán tiltott határátlépési kísérletért ítélték el. A nevére már nem emlékszem. Éppen csak hogy túllépték a „kordont”, a dolgozó foglyok körüli őrláncot, s már le is fülelték őket. Becsapták őket az elkülönítő cellákba, és ahogyan hallottuk, naponta verték őket.

Az akkori parancsnok-kapitány neve Bolbea volt, de a rabok a lábai miatt „Crăcănel”-nek (karikalábúnak) hívták. Egyik este éppen Páskándinál voltam „vendégségben” a maródiaknál, mikor Crăcănel és néhány őr behozta a szökevényeket a barakkba.

Szabályszerűen, ötösével kellett felsorakoznunk az emeletes ágyak között. A parancsnok rövid beszédet tartott. Elmondta, hogy a szökevények csak azért úszták meg olcsón, mert a közelükben asszonyok és gyermekek voltak, az örök családtagjai. Egyébként ő, aki tanúja volt a futásuknak, személyesen lőtte volna le őket.

A fiúknak kezük-lábuk meg volt láncolva. Mikor a parancsnok befejezte a beszédét, torz mozdulatokkal emelgetni kezdték mozgásukban korlátozott végtagjaikat, topogtak és sírós hangon kántálták:

„Cine face ca mine,
Ca mine, pățește!”

„Aki úgy tesz, ahogy én,
Mint ahogy én, úgy jár!”

A rabok többsége döbbenet, irtózva nézte a jelenetet. Volt, aki hátat fordított. Nekem az indulat elborította az agyamat, haragudtam, a szerencsétlenekre haragudtam. A hátam mögött álló Páskándihoz fordultam és kitortem:

- A hülyék! Hát nem tudják, hogy Romániában nem lehet megszökni?! Hova mentek volna?!

Páskándi rám sem nézett, láttam, hogy sápadt a haragtól. A fiúkra meredt. Feszés szájjal, szigorúan válaszolt:

- Valamennyi embernek joga van a szabadsághoz. Ezek a fiúk csak a jogukat akarták érvényesíteni.

Hallgattam, inkább a rendre utasító hangvétel, mint a szavak miatt. Jelentésüket csak évekkkel később értettem meg teljesen. Igen. Emberi jogainkat gyakorolni kell, még akkor is,

ha verés, ha börtön jár érte. Rá kell kényszeríteni a zsarnokot, a hóhért, hogy a maga valóságában nyilvánuljon meg. Ha nincsenek áldozatok, hóhérok sincsenek.

Páskándi – tudomásom szerint - sohasem írta meg „közvetlenül” a börtönélményeit. Talán azért, mert szinte halálíg figyelték az „illetékesek”. Magyarországon is. Lehet, hogy ez a tudat bénította meg. De az is lehet, hogy azért került a saját seb lemeztelenítését, mert túlságosan fájt neki. Nem az éhség. Nem a verés. Az emberi méltóság meggyalázása. A baromiség.